

Zbigniew Mitura

W kwestii pojęcia rozrachunku gospodarczego

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H, Oeconomia 22,
419-433

1988

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Z b i g n i e w M I T U R A

W kwestii pojęcia rozrachunku gospodarczego

К вопросу понятия „хозрасчет”

On the Notion of Economic Accounts

W P R O W A D Z E N I E

Rozrachunek gospodarczy należy do problematyki budzącej żywe zainteresowanie zarówno teoretyków, jak też praktyków gospodarczych. Chociaż problematyce tej poświęcono w krajach socjalistycznych olbrzymią ilość publikacji, rozrachunek gospodarczy pozostaje nadal pojęciem nieostrym, wieloznacznym, budzącym wiele kontrowersji. Wynika to prawdopodobnie stąd, że: 1) pojęcie to rozumiane jest dwojako jako obiektywna kategoria ekonomiczna oraz jako metoda zarządzania, 2) będąc zjawiskiem złożonym, rozrachunek gospodarczy jest przedmiotem zainteresowania specjalistów wielu dyscyplin naukowych (ekonomii, organizacji i zarządzania, prawa), którzy uwagę swą koncentrują na niektórych jego aspektach, 3) organizacyjno-prawne formy rozrachunku gospodarczego ulegały daleko idącym przekształceniom wraz ze zmianami w systemie zarządzania gospodarką. Sporne są zwłaszcza następujące zagadnienia: czym jest rozrachunek gospodarczy, z jakich przesłanek wynika, jakie spełnia funkcje w gospodarce socjalistycznej, jakich problemów dotyczy, jakie można mu przypisać istotne cechy i zasady, w jakim stosunku pozostaje do pojęć rachunku ekonomicznego i systemu zarządzania gospodarką. Celem niniejszego opracowania jest próba całościowego spojrzenia na pojęcie rozrachunku gospodarczego, ukazania rozmiarów polaryzacji poglądów na najistotniejsze kwestie dotyczące tego zjawiska oraz weryfikacji tych poglądów w świetle dorobku naukowego oraz doświadczeń państw socjalistycznych w dziedzinie doskonalenia

systemu zarządzania gospodarką. Z uwagi na rozmiary przedsięwzięcia autor koncentruje uwagę na najistotniejszych problemach teoretycznych, ujmując je w sposób możliwie najbardziej syntetyczny.

ROZRACHUNEK GOSPODARCZY JAKO METODA ZARZĄDZANIA

W literaturze ekonomicznej i prawnej rozrachunek gospodarczy określany jest najczęściej jako metoda zarządzania stosowana w gospodarce socjalistycznej, przy czym w odniesieniu do tej metody używane są różne dodatkowe określenia, mające na celu uściślenie tego terminu, jak podstawowa metoda, jedna z metod, zespół metod itp. O. Lange przez metodę rozumie stale i świadomie stosowany sposób postępowania w celowym działaniu ludzkim lub inaczej zasób środków stosowanych w określony sposób dla osiągnięcia pewnego celu.¹ W odniesieniu do rozrachunku gospodarczego powstaje pytanie — jaki jest to sposób postępowania, z jakim zespołem środków wiąże się oraz co jest jego celem.² W kwestii tej wypowiedane były w literaturze różne poglądy, których ewolucja związana jest z charakterystycznymi etapami doskonalenia systemu zarządzania gospodarką, a zwłaszcza jej podstawowymi podmiotami — przedsiębiorstwami. Według jednych teoretyków rozrachunek gospodarczy to metoda zarządzania bądź planowego kierowania, według innych to metoda gospodarowania, przy czym niektórzy odnosili tę metodę do całej gospodarki narodowej, inni do poszczególnych organizacji gospodarczych.³ Jedni ekonomiści traktowali tę metodę jako narzędzie maksymalizacji rezultatu, inni jako narzędzie minimalizacji nakładów,⁴ jeszcze inni traktowali rozrachunek gospodarczy jako metodę racjonalnego gospodarowania, stwarzającą w przedsiębiorstwie warunki do zwiększania efektywności gospodarowania.⁵ W kwestii sposobu urzeczywistnienia wymienionych celów wymieniano te wszystkie rozwiązania instytucjonalne, które umożliwiają mierzenie i porównywanie przy pomocy pie-

¹ Por. O. Lange: *Ekonomia polityczna*. Tom. I. Zagadnienia ogólne, PWN, Warszawa 1959, s. 92.

² Podobnie T. Łukosz: *Cywilno-prawne formy realizacji rozrachunku gospodarczego*. Maszynopis powielony, Wrocław 1965, s. 5.

³ Por. W. Diačzenko: *Rozrachunek gospodarczy socjalistyczną metodą gospodarowania*, „Finanse” 1951, 3, s. 59.

⁴ W odniesieniu do modelu scentralizowanego drugi pogląd wypowiada J. Wierzbicki: *Podstawy samodzielności gospodarczej przedsiębiorstw państwowych*. „Ruch prawniczy i ekonomiczny” 1956, 3, s. 135—147.

⁵ Np. por. A. Czermiński: *Rozrachunek wewnątrzzakładowy jako instrument zarządzania przedsiębiorstwem przemysłowym*. Wyd. Morskie, Gdynia 1963, s. 25 i n., B. Gliński: *Organizacja rozrachunku gospodarczego w socjalistycznym przedsiębiorstwie przemysłowym*. KiW, Warszawa 1956, s. 7 i n.

niądza nakładów z wynikami produkcji, ocenę działalności gospodarczej przedsiębiorstw na tej podstawie, skłanianie ich do efektywniejszego gospodarowania poprzez uzależnianie wydatków od przychodów.

Powyższa polaryzacja poglądów wskazuje, że nie ma zgodności zarówno co do celu rozrachunku gospodarczego, jak też sposobu jego realizacji. Bezsporne w odniesieniu do tej metody jest to, że rozrachunek gospodarczy jest elementem socjalistycznego sposobu gospodarowania. Metoda ta nie jest stosowana w kapitalistycznym sposobie gospodarowania. Jeśli tak to rozrachunek gospodarczy wiąże się z istotnymi cechami gospodarki socjalistycznej oraz prawami ekonomicznymi właściwymi temu systemowi gospodarowania. Jego celem i funkcją społeczno-ekonomiczną jest realizacja podstawowego prawa gospodarki socjalistycznej rozumianego jako dążenie do maksymalnego zaspokojenia potrzeb społecznych drogą racjonalnego wykorzystania rozporządzalnych środków w skali gospodarki narodowej jako całości.⁶ Podstawową funkcją ekonomiczną rozrachunku gospodarczego jest zatem stworzenie zespołu warunków, metod postępowania umożliwiających realizację podstawowego prawa gospodarki socjalistycznej, czyli stworzenie warunków dla racjonalnego gospodarowania w skali całej gospodarki narodowej i w jej poszczególnych ogniwach — przedsiębiorstwach. Dlatego też rozrachunek gospodarczy słusznie często utożsamiany jest z metodami gospodarowania.⁷ Takie rozumienie rozrachunku gospodarczego nie koliduje z ujmowaniem tego pojęcia jako metody zarządzania lub kierowania. Najogólniej rzecz ujmując kierowanie ludźmi to działanie zmierzające do spowodowania działania innych ludzi zgodnego z celami tego, kto nimi kieruje. Obejmuje ono zarówno proces decydowania, jak też proces przekazywania decyzji do wykonania.⁸ W gospodarowaniu kładzie się akcent na prawidłowym rozdziale ograniczonych zasobów pomiędzy różne cele działania,⁹ na prawidłowym wyborze optymalnego wariantu decyzji, która — jeśli ma przynieść zamierzone efekty — powinna być prawidłowo wykonana.¹⁰

Według O. Langego zasada racjonalnego działania oznacza, że maksymalny stopień realizacji celu osiąga się postępując w ten sposób, aby przy danym nakładzie środków otrzymać maksymalny stopień realizacji celu albo też postępując tak, aby przy danym stopniu realizacji celu

⁶ Por. *Ekonomia polityczna socjalizmu*. Praca zbiorowa pod red. W. Brusa, PWN, Warszawa 1964, s. 12.

⁷ Zob. Łukosz: *op. cit.*, s. 7.

⁸ J. Zieleniewski: *Organizacja zespołów ludzkich*. Wstęp do teorii organizacji i kierowania, Wyd. IV, PWN, Warszawa 1972, s. 380.

⁹ *Ibid.*, s. 370.

¹⁰ Por. słuszne wywody na ten temat Wierzbickiego: *op. cit.*, s. 101 i n. oraz *id.*: *Pojęcie rozrachunku gospodarczego*. „*Ekonomista*” 1959, 4—5, s. 1000 i n.

użyć minimalnego nakładu środków. Pierwszy wariant postępowania nazywa O. Lange zasadą największego efektu (wydajności), drugi — zasadą najmniejszego nakładu środków (oszczędności środków)¹¹. W zależności od systemu zarządzania gospodarką rozrachunek gospodarczy nakierowany jest bądź na realizację wariantu pierwszego, bądź drugiego. Wariant pierwszy ma głównie zastosowanie w parametrycznym systemie zarządzania, wariant drugi w systemie nieparametrycznym. W obu systemach rozrachunek gospodarczy jest zarówno metodą zwiększania racjonalności gospodarowania, jak też metodą oceny i kontroli działalności jednostek gospodarczych. W zasadach jego stosowania tkwią bowiem zarówno warunki umożliwiające racjonalne gospodarowanie, stymulatory zachęcające do zwiększania racjonalności gospodarowania, jak też system ocen stopnia gospodarności. Rzecz w tym, że w obu wymienionych systemach zarządzania powyższe elementy rozrachunku gospodarczego funkcjonują odmiennie, z różną intensywnością i skutecznością.¹²

Jak wiadomo społeczno-gospodarcza racjonalność działalności gospodarczej wymaga podporządkowania celów, do jakich dążą poszczególne przedsiębiorstwa celowi obejmującemu całość społecznego procesu produkcji i dystrybucji, wymaga koordynacji działalności gospodarczej poszczególnych przedsiębiorstw, integracji celów cząstkowych z celem ogólnospołecznym. Koordynacja i integracja celów w gospodarce socjalistycznej przybiera postać planowania gospodarczego.¹³ Rozrachunek gospodarczy — będąc metodą racjonalnego gospodarowania — umożliwi kojarzenie centralnego planowania z określonym stopniem samodzielności ekonomicznej przedsiębiorstwa, interesu ogólnospołecznego z interesem grupowym załogi, niemniej za słuszne należy uznać te poglądy, które metodę tę odnoszą do bezpośrednich podmiotów gospodarowania — przedsiębiorstw i ich zrzeszeń.

Racjonalność gospodarcza zmierzająca do jak najefektywniejszego wykorzystania zasobów dla osiągnięcia zamierzonych celów jest podstawową funkcją rozrachunku gospodarczego. W zależności od polityki gospodarczej, wynikającej z aktualnej sytuacji gospodarczej, mogą być preferowane różne cele cząstkowe. W grę mogą bowiem wchodzić różnorodne czynniki zwiększania efektywności gospodarowania, powodujące oszczędność pracy żywej lub uprzedmiotowionej, lub też różne inne cele doraźne o charakterze społeczno-politycznym, niekoniecznie zwią-

¹¹ Zob. Lange: *op. cit.*, s. 148—150.

¹² Wady i zalety poszczególnych rozwiązań modelowych omawia W. Brus: *Ogólne problemy funkcjonowania gospodarki socjalistycznej*. PWN, Warszawa 1961 oraz id.: *Ekonomia polityczna socjalizmu*, *op. cit.*, s. 154 i n.

¹³ Zob. Lange: *op. cit.*, s. 157 i n.

zane z podniesieniem efektywności gospodarowania. Dla osiągnięcia tych celów częściowych mogą być wykorzystywane różne elementy rozrachunku gospodarczego. O ile cel podstawowy tej metody — racjonalność gospodarcza ma charakter względnie trwały, o tyle cele częściowe i środki ich realizacji zmieniają się wraz ze zmianą warunków gospodarowania oraz bieżącej polityki gospodarczej.¹⁴

Niektórzy autorzy rozpatrują rozrachunek gospodarczy w ujęciu statycznym i dynamicznym. Rozrachunek gospodarczy w ujęciu statycznym traktowany jest wąsko, statycznie, tj. w krótkim okresie, w którym nie mogą się ujawnić jego zalety w procesach rozwojowych organizacji gospodarczych. Natomiast z punktu widzenia dynamiki rozwoju jednostki gospodarczej podstawowe znaczenie posiada wysokość nadwyżki dochodów nad wydatkami, czyli wysokość zysku i zasady jego podziału pomiędzy państwo, przedsiębiorstwo i załogę.¹⁵ W koncepcji tej znajduje odzwierciedlenie problem, czy główną cechą przedsiębiorstwa na rozrachunku gospodarczym jest samofinansowanie, czyli równoważenie dochodów z wydatkami, czy też rentowność, polegająca na maksymalizacji zysku, pomijana często w regulacjach prawnych dotyczących przedsiębiorstwa państwowego.¹⁶

ROZRACHUNEK GOSPODARCZY JAKO OBIEKTYWNA KATEGORIA EKONOMICZNA

W literaturze ekonomicznej dotyczącej istoty rozrachunku gospodarczego wiele kontrowersji budzi kwestia, czy jest on obiektywną kategorią ekonomiczną, czy metodą zarządzania (gospodarowania). Upraszczając problem, różnice poglądów można sprowadzić do poszukiwania odpowiedzi na pytania: 1) czy rozrachunek gospodarczy jest obiektywną kategorią socjalistycznego sposobu produkcji, wynikającą z obiektywnych praw gospodarki socjalistycznej, 2) czy też jest on metodą zarządzania (gospodarowania), wynikającą z założeń polityki gospodarczej. Źródłem tych kontrowersji są próby wyodrębnienia w rozrachunku gospodarczym istotnych treści ekonomicznych od formy jego przejawiania

¹⁴ Por. interesujące wywody na ten temat Łukosza: *op. cit.*, s. 8.

¹⁵ Zob. W. Grzybowski: *Przedsiębiorstwo w procesie wzrostu ekonomicznego* (w) *Teoria rozwoju gospodarki socjalistycznej*. Pod red. W. Grzybowskiego, Lublin 1976, s. 282; Por. też. A. Oniszczyk: *Teoretyczne podstawy rozrachunku gospodarczego* (w) *Zarządzanie przemysłem. Teoretyczne problemy samodzielności jednostek gospodarczych*. Lublin 1981, s. 15 i n.

¹⁶ Szerzej na ten temat pisze J. Wiszniewski: *Prawo gospodarcze*. PWN, Warszawa 1982, s. 58.

się w praktyce gospodarczej, od przyjętych rozwiązań instytucjonalno-prawnych. O ile w pierwszym ujęciu rozrachunek ma charakter obiektywnej konieczności ekonomicznej, o tyle w drugim zawiera elementy subiektywne.¹⁷

W kwestii tej zarysowały się trzy grupy poglądów: 1) rozrachunek gospodarczy jest kategorią ekonomiczną, 2) rozrachunek gospodarczy jest kategorią ekonomiczną i jednocześnie metodą zarządzania (gospodarowania), 3) rozrachunek gospodarczy jest metodą zarządzania (gospodarowania).¹⁸ Z uwagi na to, że główny nurt dyskusji na powyższy temat toczył się w Polsce w okresie ostrej walki z przerostami centralizmu w systemie zarządzania, wszyscy dyskutanci opowiadali się zgodnie za koniecznością szerszego wykorzystania zasad tej metody oraz rozszerzenia zakresu samodzielności ekonomicznej przedsiębiorstw. W kwestiach istotnych dyskusja nie przyniosła jednoznacznego rozstrzygnięcia problemu. Złożyły się na to następujące przyczyny: 1) nieprecyzyjne formułowanie stanowisk, w związku z nieuściśleniem stosowanej terminologii, 2) częste utożsamianie rozwiązań instytucjonalno-prawnych z ekonomiczną treścią rozrachunku gospodarczego, 3) alternatywne traktowanie relacji między pojęciami rozrachunku gospodarczego jako kategorii ekonomicznej i metody zarządzania.

Przeciwstawianie pojęć rozrachunku gospodarczego jako kategorii ekonomicznej i metody zarządzania nie wydaje się słuszne. Według O. Lange wszystkie zjawiska i kategorie ekonomiczne, będące jedynie uogólnieniem wspólnych własności określonych działań i stosunków ekonomicznych, oprócz ekonomicznych treści zawierają zewnętrzną powłokę, w której urzeczywistniają się w praktyce.¹⁹ Teza ta odnosi się także do rozrachunku gospodarczego, który z jednej strony jest obiektywną kategorią ekonomiczną, z drugiej metodą zarządzania przedsiębiorstwami.²⁰

¹⁷ Por. słuszne wywody na ten temat Oniszczyk: *op. cit.*, s. 11 i n.

¹⁸ Większość ekonomistów reprezentuje pogląd, że rozrachunek gospodarczy jest metodą zarządzania (gospodarowania) w przedsiębiorstwie, w kwestii uznania rozrachunku za kategorię ekonomiczną por. poglądy: Z. Fedorowicza: *O prawie wartości i rozrachunku gospodarczym*. PWN, Warszawa 1957, s. 85 i n.; J. Kronroda: *Podstawy rozrachunku gospodarczego*. PWN, Warszawa 1954, s. 17 i n.; B. Minca: *Ekonomia polityczna socjalizmu*. PWN, Warszawa 1961, s. 372; J. Szczepańskiego: *O istocie rozrachunku gospodarczego*. „Finanse” 1962, 3, s. 48.

¹⁹ Lange: *op. cit.*, s. 95.

²⁰ Stosunek pojęć rozrachunek gospodarczy jako kategoria ekonomiczna i jako określona forma organizacyjno-prawna prowadzenia przedsiębiorstw trafnie wyjaśniają Wierzbicki: *Pojęcie rozrachunku gospodarczego*, *op. cit.*, s. 1000 i n. i Szczepański: *op. cit.*, s. 48 i n.

PRZESŁANKI FUNKCJONOWANIA ROZRACHUNKU GOSPODARCZEGO

W kwestii przesłanek funkcjonowania rozrachunku gospodarczego zarysowała się także w literaturze znaczna rozbieżność stanowisk. Uogólniając różnorodne stanowiska autorów, poglądy na ten temat można sprowadzić do dwu grup: 1) poglądy uzasadniające występowanie rozrachunku gospodarczego istotą socjalistycznych stosunków produkcji, zwłaszcza specyficzną treścią własności państwowej;²¹ 2) poglądy upatrujące przyczyn rozrachunku gospodarczego w istnieniu w gospodarce socjalistycznej stosunków towarowo-pięniężnych oraz kategorii i praw z nimi związanych.²² W tym drugim przypadku występuje istotny dylemat, czy związek między rozrachunkiem gospodarczym a gospodarką towarowo-pięniężną ma charakter przyczynowo-skutkowy, a jeśli tak to co jest przyczyną a co skutkiem. Wśród teoretyków radzieckich przeważa pogląd, że więź ta ma charakter przyczynowo-skutkowy, przy czym stosunki towarowo-pięniężne i prawo wartości stanowią przesłankę prowadzenia przedsiębiorstw na zasadach rozrachunku gospodarczego.²³ Wśród teoretyków polskich przeważa odmienny pogląd, że rozrachunek gospodarczy, a zwłaszcza takie jego cechy, jak wyodrębnienie ekonomiczne i samodzielność gospodarcza przedsiębiorstw państwowych stanowią przesłankę istnienia w socjalizmie gospodarki towarowo-pięniężnej oraz praw z nią związanych.²⁴

Większość argumentów przemawia za poglądem drugim. Istotne zwłaszcza są następujące argumenty.

1. Coraz większą popularność wśród ekonomistów toruje sobie pogląd, że stosunki towarowo-pięniężne wewnątrz sektora państwowego nie są rezultatem działania prawa wartości z zewnątrz (rezultatem czynników egzogenicznych), lecz wynikają z immanentnych cech państwowej własności socjalistycznej.

2. Coraz większa grupa ekonomistów polskich, których poglądy cytowane są w opracowaniu, za główną przesłankę stosunków towarowo-pięniężnych w sektorze państwowym uważa wyodrębnienie ekonomicz-

²¹ Por. cytowane wyżej prace: B. Glińskiego, J. Kronroda, B. Minca, J. Szczepańskiego, a także J. Mujzela: *Stosunki towarowe w gospodarce socjalistycznej*. PWE, Warszawa 1963, s. 59.

²² Por. Z. Fedorowicz: *O prawie wartości i rozrachunku gospodarczym*. PWN, Warszawa 1957, s. 85 i n.; L. Liberman: *Rozrachunek gospodarczy a zainteresowanie materialne robotników przemysłowych*. „Zeszyty Teoretyczno-Polityczne” 1955, 9, s. 29—30.

²³ Por. cyt. poglądy L. Libermana, a także D. Czernomordika: *O chozjajstwiennom raszczotie kak ekonomiczeskoj katiegorii*. „Woprosy ekonomiki” 1956, 8, s. 75.

²⁴ Por. cyt. prace B. Glińskiego, B. Minca, J. Mujzela.

ne przedsiębiorstw z własności ogólnonarodowej oraz samodzielność gospodarczą tych podmiotów. Zdaniem tych ekonomistów, aby mogły się rozwijać stosunki towarowo-pieniężne w sektorze państwowym muszą być w nim stworzone takie warunki, jakie towarzyszyły powstaniu produkcji towarowej. Warunkami tymi są: społeczny podział pracy i wyodrębnienie wytwórców. Przesłanka druga w łonie sektora państwowego powstaje w wyniku formalnego wyodrębnienia majątku przedsiębiorstwa z własności państwowej.

3. Wyodrębnienie ekonomiczne przedsiębiorstw oraz określony zakres ich samodzielności zdeterminowane są specyficzną treścią własności państwowej. Zdaniem O. Lange socjalistyczna własność państwowa środków produkcji to użytkowanie środków produkcji w interesie społeczeństwa jako całości oraz efektywny demokratyczny udział producentów i innych pracowników w zarządzaniu środkami produkcji.²⁵ O ile użytkowanie środków produkcji w interesie społeczeństwa jako całości implikuje potrzebę centralizacji decyzji (centralnego planowania), to udział producentów w zarządzaniu implikuje potrzebę decentralizacji decyzji na szczeblu przedsiębiorstwa.

4. Szerzej potrzebę decentralizacji zarządzania własnością państwową uzasadnia J. Mujżel. Jego zdaniem określony stopień decentralizacji decyzji na szczeblu przedsiębiorstwa uzasadniają; a) zbiorowy właściciel — w przypadku własności państwowej jest nim cały naród — nie może bezpośrednio zarządzać posiadanymi zasobami, lecz czyni to za pośrednictwem zakładów b) ze względu na efektywność istnieje konieczność techniczno-organizacyjnego wyodrębniania poszczególnych zakładów jako elementarnych komórek życia gospodarczego, prowadzących działalność w różnych dziedzinach; c) obiektywne zasady procesu współczesnej organizacji i zarządzania wymagają jedności woli, wysokich specjalistycznych kwalifikacji i bezwzględnej dyscypliny; d) względami efektywności spowodowana jest również konieczność zapewnienia organizacyjnie wyodrębnionym zakładom określonego zakresu ekonomicznej samodzielności; e) istnieje potrzeba zapewnienia bezpośrednim socjalistycznym wytwórcom odpowiedniego udziału w kierowaniu i kontroli działalności ich zakładów pracy — wyodrębnionych jednostek gospodarczych.²⁶

5. Podobne stanowisko reprezentuje B. Minc, który twierdzi, że współczesna ogólnonarodowa (państwowa) forma własności socjalistycznej polega na pośrednim sposobie zawłaszczania środków produkcji i produktu, bowiem zawłaszczanie dokonuje się przez jednostki wytwórcze, a nie bezpośrednio przez państwo. Powyższy sposób zawłaszczania podyktowany

²⁵ Zob. Lange: *op. cit.*, s. 25.

²⁶ Mujżel: *op. cit.*, s. 59.

jest względami racjonalności gospodarowania na obecnym etapie rozwoju sił wytwórczych.²⁷

6. Interesujące w tym przedmiocie są poglądy S. Buczkowskiego, który rozrachunek gospodarczy wywodzi z odrębnego interesu przedsiębiorstwa. Jego zdaniem zasady rozrachunku gospodarczego nie mogą działać tam, gdzie nie powstaje interes przedsiębiorstwa, gdzie przedsiębiorstwo nie posiada „własnego” majątku w tym sensie, że nie posiada prawa wyłączności eksploatacji w stosunku przynajmniej do części posiadanych wartości majątkowych.²⁸

7. J. Wiszniewski konieczność występowania w gospodarce socjalistycznej rozrachunku gospodarczego tłumaczy ogromem państwowej własności socjalistycznej, niemożnością skupienia w rękach centralnego kierownictwa wszelkich decyzji w zakresie racjonalnego gospodarowania i wynikającą stąd potrzebą decentralizacji decyzji.²⁹

Z przytoczonych poglądów wynika, że pojęcie rozrachunku gospodarczego wiąże się integralnie ze specyficzną metodą zarządzania państwową własnością socjalistyczną, a zwłaszcza z funkcjonowaniem w sektorze państwowym specyficznej formy przedsiębiorstwa nie będącego spółką. Rzecz jasna rozważania te dotyczą rozrachunku gospodarczego przedsiębiorstwa, a nie rozrachunku wewnątrzzakładowego, polegającego na określonym stopniu wyodrębnienia poszczególnych jego jednostek organizacyjnych.³⁰

CECHY I ZASADY ROZRACHUNKU GOSPODARCZEGO

Dla funkcjonowania rozrachunku gospodarczego oraz realizacji nakreślonych wyżej celów niezbędne są pewne formy organizacyjno-prawne określane różnorodnie jako: wymogi, cechy, zasady. Poglądy dotyczące tej kwestii różnią się nie tylko dowolnością terminologii, ale także liczbą i treścią formułowanych cech i zasad. Wynika to prawdopodobnie stąd, że ustawodawca zrezygnował z normatywnego ustalenia zasad rozrachunku gospodarczego. Pewną wskazówkę w tym zakresie stanowiła uchwała Rady Ministrów z 17 04 1950 r. w sprawie zasad organizacji finansowej i systemu finansowego przedsiębiorstw państwowych objętych budżetem centralnym.³¹ Uchwała ta dzieliła jednocześnie przedsiębiorstwa na bud-

²⁷ Zob. Minc: *op. cit.*, s. 371 i n.

²⁸ S. Buczkowski: *Rola prawa cywilnego w uspołecznionym układzie gospodarki*. Ann. Univ. Maria Curie-Skłodowska, sectio G, vol. VI, 2, Lublin 1959.

²⁹ J. Wiszniewski: *Problematyka rozrachunku gospodarczego*. „Państwo i prawo” 1960, 8—9, s. 230.

³⁰ Por. też *Mała Encyklopedia Ekonomiczna*, PWE, Warszawa 1974, s. 714.

³¹ Uchwała Rady Ministrów z 17 04 1950 r. w sprawie zasad organizacji finansowej i systemu finansowego przedsiębiorstw państwowych objętych budżetem centralnym, MP z 1950 r., Nr A-55, poz. 630.

żetowe i na rozrachunku gospodarczym. W myśl wymienionej uchwały przedsiębiorstwa działające na zasadzie pełnego rozrachunku gospodarczego: a) korzystają w wykonaniu zadań wynikających z planów gospodarczych z pełnej operatywnej samodzielności, b) wchodzą w wykonaniu tych zadań w stosunki umowne z innymi przedsiębiorstwami i organizacjami, c) prowadzą pełną rachunkowość, sporządzając pełny samodzielny bilans i rachunek wyników, d) posiadają samodzielne rachunki w banku finansującym ich działalność eksploatacyjną, e) korzystają bezpośrednio ze środków planu inwestycyjnego, f) rozliczają się bezpośrednio z budżetem państwa, g) korzystają z innych uprawnień przewidzianych w przepisach szczegółowych. W późniejszych aktach normatywnych ustawodawca operuje terminem rozrachunku gospodarczego lecz nie wyjaśnia jego treści.³²

Dla ustalenia treści ekonomicznej rozrachunku gospodarczego istotne znaczenie ma rozgraniczenie cech rozrachunku gospodarczego od jego zasad. Istotne cechy rozrachunku gospodarczego — zdaniem autora — to te właściwości (wymogi), które wynikają z przesłanek jego funkcjonowania. Do cech tych należałoby zaliczyć: wyodrębnienie ekonomiczne przedsiębiorstw, określony stopień samodzielności gospodarczej tych podmiotów, tworzenie bodźców materialnego zainteresowania kierownictwa i załogi w podnoszeniu efektywności gospodarowania.³³ Pozostałe właściwości rozrachunku gospodarczego, będące rozwinięciem bądź logicznym następstwem wyżej wymienionych, należałoby określić pojęciem zasad.

W obszernej literaturze dotyczącej tej metody zarządzania sformułowano wiele zasad. Pomijając różne sformułowania tych samych treści do zasad rozrachunku gospodarczego zalicza się: 1) pieniężną wycenę nakładów i rezultatów działalności gospodarczej, 2) pokrywanie wydatków z własnych dochodów (samofinansowanie), 3) dążenie do uzyskania rentowności (lub zmniejszenia deficytowości), 4) stosowanie rachunku ekonomicznego (porównywanie nakładów z efektami), 5) pośrednie oddziaływanie na działalność przedsiębiorstwa i wybór ekonomiczny, 6) egzekwowanie odpowiedzialności za efektywność przy pomocy środków

³² Por. T. Rabska: *Przedsiębiorstwo państwowe jako podmiot administracji gospodarczej*. Poznań 1966, s. 197.

³³ Przez wyodrębnienie ekonomiczne przedsiębiorstw rozumie się wyodrębnienie majątkowe i związany z nim zespół uprawnień do dysponowania mieniem ogólnonarodowym, przez samodzielność gospodarczą — określony zakres decyzji znajdujących się w gestii organów przedsiębiorstwa, por. *Ekonomia polityczna socjalizmu* pod red. W. Brusa; *op. cit.*, s. 214. Podobne cechy rozrachunku gospodarczego formułują autorzy podręcznika *Ekonomika przemysłu*. Praca zbiorowa, Katowice 1958, s. 267.

ekonomicznych, 7) uzależnienie korzyści przedsiębiorstwa i jego załogi od osiągniętych wyników, 8) ocenę działalności przedsiębiorstwa wg uzyskanych przez nie wyników finansowych, 9) prowadzenie własnej rachunkowości i sporządzanie samodzielnego bilansu, 10) posiadanie samodzielných rachunków bankowych, 11) korzystanie z oprocentowanych kredytów bankowych, 12) rozliczanie się z budżetem państwa wynikami działalności — zyskiem lub stratą, 13) posiadanie osobowości prawnej, 14) oparcie stosunków wymiany na zasadach prawa cywilnego, 15) ponoszenie przez przedsiębiorstwo samodzielnej odpowiedzialności majątkowej za własne zobowiązania.

Przytoczone zasady odzwierciedlają całokształt instrumentów ekonomiczno-finansowych i prawnych wykorzystywanych w procesie zarządzania przedsiębiorstwami państwowymi. Różnią się one stopniem szczegółowości oraz charakterem stosowanych instrumentów. Na tej podstawie, a także występujących między nimi związków, zasady te można uszeregować następująco. Konsekwencją wyodrębnienia ekonomicznego przedsiębiorstw i związanego z tym określonego stopnia samodzielności jest: a) w płaszczyźnie ekonomicznej — oparcie ich działalności na wykorzystaniu stosunków towarowo-pięniężnych, b) w płaszczyźnie finansowej — oparcie działalności przedsiębiorstw na zasadzie samofinansowania i rentowności oraz prowadzenie przez te podmioty własnej rachunkowości i sporządzanie samodzielnego bilansu, c) w płaszczyźnie prawnej — nadanie tym podmiotom osobowości prawnej. W każdej z wymienionych płaszczyzn przytoczone zasady rozrachunku gospodarczego determinują bardziej szczegółowe rozwiązania. Konsekwencją wykorzystania stosunków towarowo-pięniężnych w mechanizmie funkcjonowania przedsiębiorstw jest oparcie ich działalności na pieniężnej ewidencji i kalkulacji nakładów i efektów, pośrednie sterowanie działalnością gospodarczą przedsiębiorstw oraz kontrola wyników za pomocą pieniądza. Konsekwencją oparcia działalności przedsiębiorstw na zasadzie samofinansowania i rentowności jest uzależnienie wydatków od własnych dochodów, dążenie do wygospodarowania nadwyżki, posiadanie samodzielných rachunków bankowych, korzystanie z oprocentowanych kredytów, rozliczanie się z budżetem państwa wynikami działalności — zyskiem lub stratą, prowadzenie własnej rachunkowości i sporządzanie bilansu. Konsekwencją nadania przedsiębiorstwom osobowości prawnej jest przyznanie uprawnień do korzystania z mienia ogólnonarodowego, oparcie stosunków wymiany na zasadach prawa cywilnego oraz ustanowienie odpowiedzialności majątkowej za własne zobowiązania. Na podstawie powyższej klasyfikacji do istotnych zasad rozrachunku gospodarczego należałoby zaliczyć: 1) wykorzystanie w działalności przedsiębiorstwa stosunków towarowo-pięniężnych, 2) uzależ-

nienie wydatków od własnych przychodów oraz dążenie do uzyskania nadwyżki, 3) prowadzenie przez te podmioty własnej rachunkowości i sporządzanie samodzielnego bilansu, 4) nadanie tym podmiotom osobowości prawnej.

Wymienione cechy i zasady rozrachunku gospodarczego są właściwe dla przedsiębiorstw prowadzonych na pełnym zewnętrznym rozrachunku gospodarczym, które wyposażone są w osobowość prawną. Należy zgodzić się z poglądem, że rozrachunek wewnątrzzakładowy ma odmienną treść ekonomiczną. Nie stanowi on kategorii ekonomicznej, lecz jest formą ewidencji nakładów i wyników pracy poszczególnych komórek organizacyjnych przedsiębiorstwa połączoną z uruchomieniem bodźców materialnego zainteresowania pracowników w osiąganiu możliwie najlepszych wyników ekonomicznych.³⁴

ROZRACHUNEK GOSPODARCZY A RACHUNEK EKONOMICZNY

Rachunek ekonomiczny rozumiany jako zespół metod i środków umożliwiających podjęcie najlepszej, to jest optymalnej decyzji spośród wielu możliwych wariantów rozwiązań, jest również narzędziem realizacji zasady racjonalnego gospodarowania.³⁵ Występują zatem bliskie związki między obu pojęciami, ale także różnice.³⁶ Dlatego problem ten był wielokrotnie dyskutowany zarówno w Związku Radzieckim, jak też w Polsce. W Związku Radzieckim główny nurt dyskusji toczył się w pierwszych latach NEP-u, kiedy dla nowej metody zarządzania poszukiwano nowej nazwy.³⁷ W Polsce Ludowej problem ten dyskutowano dwukrotnie, w pierwszych latach po wojnie oraz w latach 1955—1957 w ramach tzw. dyskusji modelowej.

W latach 1955—1957 problem wykorzystania obu metod w gospo-

³⁴ Por. poglądy Fedorowicza: *op. cit.*, s. 181 i n., Czermińskiego: *op. cit.*, s. 43; A. Czermińskiego, J. Szajowskiego: *Rozrachunek wewnątrzzakładowy. Metoda zarządzania w przedsiębiorstwie socjalistycznym*. PWE, Warszawa 1973, s. 38 i n.; Por. też J. Cichowicz, A. Kostrzewa: *Rozrachunek wewnątrzzakładowy w nowym systemie ekonomicznym*. PWE, Warszawa 1976.

³⁵ Zob. *Mała Encyklopedia Ekonomiczna*, *op. cit.*, s. 668.

³⁶ Relacje między tymi pojęciami omawia J. Kwejt: *Elementy teorii przedsiębiorstwa*. PWN, Warszawa 1959, s. 95 i n. oraz B. Gliński: *Problemy zarządzania przedsiębiorstwami przemysłowymi*. PWE, Warszawa 1961, s. 70 i n., id.: *Teorie i praktyka zarządzania przedsiębiorstwami przemysłowymi*. PWE, Warszawa 1964, s. 144 i n.

³⁷ W kwestii genezy tego pojęcia zob. Kronrod: *op. cit.*, s. 59 i n. oraz A. Wieniediktow: *Państwowa własność socjalistyczna*. Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1952, s. 457 i n.

darce dyskutowany był w kontekście poszukiwania nowych rozwiązań modelowych w dziedzinie zarządzania gospodarką. W dyskusji tej zarysowały się dwa stanowiska. Według części autorów rozrachunek gospodarczy jest metodą zarządzania właściwą dla modelu scentralizowanego, charakteryzującego się znacznym ograniczeniem samodzielności przedsiębiorstw. W systemie zdecentralizowanym problematykę określaną pojęciem rozrachunku gospodarczego obejmuje swym zakresem rachunek ekonomiczny, który jest pojęciem szerszym. Innymi słowy rozrachunek gospodarczy stosuje się tam, gdzie nie istnieją warunki dla pełnego wykorzystania rachunku ekonomicznego, gdzie ważniejsze decyzje gospodarcze podejmowane są poza przedsiębiorstwem.³⁸ Współczesnym odzwierciedleniem tego stanowiska jest pogląd negujący adekwatność rozrachunku gospodarczego do aktualnych warunków funkcjonowania przedsiębiorstw w Polsce.³⁹ W myśl stanowiska drugiego rozrachunek gospodarczy może prawidłowo funkcjonować tylko w modelu zdecentralizowanym. W modelu scentralizowanym rozrachunek gospodarczy traci charakter ekonomiczny, a przybiera charakter formalno-prawny, ewidencyjno-rachunkowy, zaś podmioty gospodarcze tracą cechy przedsiębiorstwa, upodabniając się do zakładów. W modelu tym brak jest zatem warunków w przedsiębiorstwie zarówno dla wykorzystania metod rachunku ekonomicznego, jak też rozrachunku gospodarczego. Metody te mogą być skutecznie stosowane tylko wówczas, gdy przedsiębiorstwu zapewni się odpowiedni zakres autonomii, umożliwiający podejmowanie decyzji we wszystkich istotnych sprawach dotyczących jego działalności gospodarczej oraz optymalizację tych decyzji.⁴⁰

Zarówno dotychczasowe wywody, jak też kierunek zmian zachodzących w systemie zarządzania gospodarką wydają się potwierdzać słuszność stanowiska drugiego. Dowodzą one, że omawiane metody nie są wobec siebie konkurencyjne, a wręcz przeciwnie uzupełniają się, a nawet warunkują wzajemnie. Nie można jednak odmówić racji zwolennikom stanowiska pierwszego, gdy twierdzą, że wraz z postępującym procesem decentralizacji zarządzania zacierają się w praktyce gospodarczej różnice między tymi metodami. Jest to szczególnie widoczne w odniesieniu do rozrachunku wewnątrzzakładowego.

³⁸ Por. poglądy Buczkowskiego: *op. cit.*, s. 53, Kwejta: *op. cit.*, s. 109—110, Łukosza: *op. cit.*, s. 18.

³⁹ Zob. T. Kierczyński: *Rozrachunek gospodarczy, samofinansowanie, model zarządzania, system ekonomiczno-finansowy (próba rozgraniczenia pojęć)*, „Finanse” 1985, 2, s. 11—18.

⁴⁰ Por. cytowane publikacje B. Glińskiego, J. Wierzbieckiego, a także B. Glińskiego: *Zarządzanie gospodarką socjalistyczną. Logika postępu*. PWE, Warszawa 1980, s. 237—238; J. Gajda: *Przedsiębiorstwo przemysłowe w gospodarce socjalistycznej*, „Ekonomista” 1958, 1, s. 146 i n.

DEFINICJA ROZRACHUNKU GOSPODARCZEGO

Definicji rozrachunku gospodarczego jest tak wiele, iż nie sposób ustosunkować się do nich krytycznie. Na uwagę zasługują następujące powtarzające się w nich sformułowania. Wielu autorów określa rozrachunek gospodarczy jako metodę lub zespół metod zarządzania oparty na wykorzystaniu stosunków towarowo-pięniężnych i wartościowej formy ewidencji nakładów pracy. Określenie rozrachunku gospodarczego jako metody zarządzania nie oznacza rezygnacji z równoczesnego traktowania go jako obiektywnej kategorii ekonomicznej. Celem tej metody jest albo wykonywanie planów gospodarczych przy najmniejszych nakładach,⁴¹ albo zapewnienie efektywnego funkcjonowania socjalistycznych jednostek gospodarczych,⁴² albo oszczędne w nich gospodarowanie,⁴³ albo zapewnienie oszczędnej i efektywnej gospodarki,⁴⁴ albo ekonomizacja działalności przedsiębiorstw.⁴⁵ Często w definicjach określających istotę rozrachunku gospodarczego przytacza się zasadę pokrywania wydatków z własnych przychodów osiągniętych ze sprzedaży wyrobów lub usług.⁴⁶

Jeśli definicja rozrachunku gospodarczego ma być syntetyczna, precyzyjna, adekwatna do definiowanego zjawiska oraz w miarę wyczerpująca, to — zdaniem autora — powinna ona spełniać następujące wymagania. Powinna wyjaśniać czym jest rozrachunek gospodarczy, jakich podmiotów dotyczy, z jakich przesłanek wynika, jakie są podstawowe jego cechy i jakie spełnia funkcje w gospodarce. W świetle dotychczasowych rozważań i powyższych założeń pojęcie to można zdefiniować następująco: rozrachunek gospodarczy jest metodą zarządzania, polegającą na ekonomicznym i prawnym wyodrębnieniu przedsiębiorstw z własności ogólnonarodowej (państwowej) przy respektowaniu zasady samofinansowania, przyznaniu im określonego zakresu samodzielności gospodarczej oraz wykorzystaniu stosunków towarowo-pięniężnych dla uruchomienia bodźców materialnego zainteresowania kierownictwa i załogi w zwiększaniu efektywności gospodarowania. Mający szerokie za-

⁴¹ Tak W. Piotrowski: *Ekonomika przemysłu*. PWN, Warszawa 1962, s. 406.

⁴² Por. M. Nasiłowski: *Ekonomia polityczna socjalizmu*. KiW, Warszawa 1981, s. 423.

⁴³ Zob. *Ekonomika przedsiębiorstwa przemysłowego*. Praca zbiorowa, PWE, Warszawa 1965, s. 10—15.

⁴⁴ *Mała Encyklopedia Ekonomiczna*, op. cit., s. 715.

⁴⁵ Zob. Czermiński: *Rozrachunek wewnątrzzakładowy (...) op. cit.*, s. 25.

⁴⁶ Zob. Gliński: *Zarządzanie (...) op. cit.*, s. 237; *Ekonomika i organizacja przedsiębiorstwa przemysłowego*. Praca zbiorowa. PWE, Warszawa 1971, s. 18; *Zasady organizacji przedsiębiorstwa przemysłowego*. Praca zbiorowa. WNT, Warszawa 1974, s. 15.

stosowanie także w innych jednostkach gospodarki uspołecznionej (spółdzielczości, organizacjach społecznych) rozrachunek wewnątrzzakładowy jest formą ewidencji nakładów i wyników pracy poszczególnych komórek organizacyjnych przedsiębiorstwa połączoną z uruchomieniem bodźców materialnego zainteresowania pracowników w nim zatrudnionych w osiąganiu możliwie najlepszych wyników ekonomicznych.

РЕЗЮМЕ

Автор статьи пытается понятие хозрасчета рассмотреть всесторонне, показать размеры поляризации взглядов на наиболее существенные проблемы хозрасчета, сверифицировать эти взгляды на основе богатого научно-теоретического и практического опыта социалистических стран в области совершенствования систем управления хозяйством. Исследователь концентрирует внимание на следующих теоретических вопросах: 1) хозрасчет как метод управления, 2) хозрасчет как объективная экономическая категория, 3) принципы и особенности хозрасчета, 4) хозрасчет и экономический расчет. Автор пытается ответить на следующие вопросы: что такое хозрасчет, каких субъектов он касается, из каких предпосылок вытекает, каковы его главные признаки и принципы, а также какие функции в социалистическом хозяйстве он выполняет, а затем дает дефиницию этого сложного явления.

SUMMARY

The purpose of the article is to have a wholesome look at the notion of economic accounts, to show the range of polarization of views on most important issues concerning this phenomenon and to verify these opinions in the light of the wide research material and the experience gathered by the socialist countries in the domain of perfecting the systems of running the economy. The author concentrates his attention around the following theoretical problems: 1) economic accounts as a method of management, 2) economic accounts as an objective economic category, 3) features and principles of economic accounts, 4) economic accounts vs. economic calculations. The following significant questions could be answered owing to the attempt to define this complex phenomenon: what is the nature of economic accounts? What subjects do they concern? What premise do they follow from? What are their fundamental features and principles? What functions do they fulfil in the socialist economy?